

A KÖRÖS-MAROS KÖZI SZENT TÁRSASÁG EGYHÁZIGAZGATÁSA 1731 ÉS 1821 KÖZÖTT*

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

In the Kingdom of Hungary, the Reformed Church established a multilevel church governance system. The church organisation was based on congregations. Congregations were grouped into dioceses, which supervised the proper operation of the congregations. Above the dioceses there were the church districts led by superintendents. The study presents the operation of a diocese in the south-east region of the Kingdom of Hungary. We rely on historical sources as we present how the diocese was reorganised by 1731. This is followed by an analysis of the effectiveness of the diocese's operation. Finally, we describe what happened after the Patent of Toleration, when significant changes took place in the governance of the diocese: new congregations were established, canonical visitations became regular and the system of general superintendents was established.

A reformáció során Európában a protestáns egyházak különböző egyházigazgatási struktúrákat hoztak létre. A református egyház kormányzati rendszere Magyarországon nem teljesen követte a kálvini elveket, mert a 16. században Kálvin presbiteri egyházkormányzatot vezetett be, nálunk viszont az esperesi és superintendensi hivatal bevezetésével alá-fölérendeltségi viszonyt teremtettek, és a világi elemek egyházkormányzatba való bevonását elleneztek. Az alulról építkező egyház legfőbb intézménye nálunk is a gyülekezet lett, de történeti okokból az egyházközségek

önállóságát az egyházmegyék és az egyházkerületek korlátozták.¹ Tanulmányunkban a Magyar Királyság délkeleti régiójában elhelyezkedő református egyházmegye, az ún. Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatásának 1734 és 1821 közötti történetét vizsgáljuk. Ennek során kitérünk arra, milyen problémák merültek föl az esperesség igazgatásában 1734 előtt, majd ezt követően az 1734 és 1781 közötti időszak folyamatait ismertetjük, végül az 1781 és 1821 közötti esztendőik jellemzőire térünk rá, amelynek során külön részletezzük a világi főgondnoki tisztség megjelenését.

1728-ban Csongrád vármegye arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy Makón él a délvidék reformátusait igazgató superintendens.² Ez a jelentés azért érdekes, mert annak készítői többszörös tájékozatlanságról tettek tanúbizonyságot, ugyanis az Alföld délkeleti régiójában élő kálvinisták a Tiszántúli Református Egyházkerület és azon belül a Körös-Maros Közi Szent Társaság igazgatása alá tartoztak. Az egyházkerület vezetője a superintendens (püspök) volt, míg az egyházmegyéé a senior (esperes). A superintendens ekkor Zilahon (Szilágy vármegye) élt, míg a senior Makón.³ Látható, hogy Csongrád vármegye tisztviselői összekeverték a püspököt az esperessel, és mivel Makó Csanád vármegyéhez tartozott nem vették a fáradságot arra, hogy személyesen is megkérdezzék Olcsai András lelkipásztort, pontosan milyen tisztséget is töltött be a református egyházban.

Az államigazgatás az *első* (1731) és a *második* (1734) *carolina resolutio* kihirdetése előtt máskor is pontatlan adatokat közölt a Körös-Maros között élő reformátusokról. 1725-ben Békés vármegye arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy a vármegyében nem él senior, a református gyülekezetek a makói és a révi (Jászkun-kerület) esperesek alá tartoznak. Ezt követően 1726-ban a helytartótanács felszólította Békés vármegyét a részletes kimutatás elkészítésére, de nem tudjuk elkészült-e, mert jelenleg a helytartótanácsi iratok között nem fellelhető. 1728-ban Csongrád vármegye azt írta, hogy a vármegye területén összesen három helvét hitvallású gyülekezet működik, de nem nevezte meg azokat. Végül többszöri felszólításnak eleget téve a békési és csongrádi tisztikar jelentéseiből az alábbi kép rajzolódott ki: a Körös-Maros között élő reformátusok seniora Olcsai András makói lelkész volt. A vizsgált területen református anyaegyházközségek működtek Algyőn, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen.⁴ Békés vármegye ehhez hozzátette azt is, hogy a protestánsoknak a vármegyében mindig volt szabad vallásgyakorlási joga.⁵

Ezek az állami adatok igen komoly tájékozatlanságról tesznek tanúbizonyságot, mert ezen a területen jóval több kálvinista gyülekezet létezett. Mégis a református egyház maga sem tudott pontosabb adatokkal szolgálni.

A pesti vallásügyi vegyesbizottság (Mixta Religionaria Commissio) az 1715. évi 30. törvénycikk alapján jött létre. Feladata volt a protestánsok vallási sérelmeit kivizsgálni. Tagjai között protestáns és katolikus képviselők is voltak, a működését alapvetően a katolikusok fölénye határozta meg, de fennállása alatt bizonyos

irattípusokat csak protestánsok állítottak össze. Értelemszerűen a protestánsok célja az volt, hogy ezek a dokumentumok minél hitelesebben mutassák be az egyház-községek életét, és részletes adatokkal igazolják a gyülekezetek 16. századtól kezdődő, folyamatos működését. Tehát az ilyen jellegű dokumentumok hűen tükrözik, milyen ismeretekkel rendelkeztek az egyház működéséről. Ilyen protestáns anyag-nak tekinthetjük a lutheránus és kálvinista egyházközségek összeírásait, ugyanis a vegyesbizottság országos felmérést készített a protestánsok helyzetéről, így a törökök-től visszahódított területeken is. Az egykori hódoltsági területeken csak azt vizsgálták, hogy 1721-ben létezett-e protestáns egyház az adott településen, míg a többi területen azt is, hogy 1681-ben milyen státuszban voltak az eklézsiák. Ennek érdekében részletes inventáriumokat és tanúkihallgatási jegyzőkönyveket állítottak össze, amelyekben aprólékosan bizonyították a protestáns gyülekezetek létjogosultságát és ebből adódóan régiségét is.⁶

A Körösöktől délre fekvő egyházközségekéről a vegyesbizottság szinte semmilyen információval nem rendelkezett. A bizottság tájékozatlanságáról tesz tanúbizonyságot, hogy a kimutatásaik szerint csak Feketegyarmaton, Vadászon és Nagyzerénden működött kálvinista egyházközség, illetve komolyabb információkkal rendelkeztek a hódmezővásárhelyi reformátusok vallássérelmeivel kapcsolatban. Az iratokban nyoma sincs részletes tanúkihallgatásnak és az egyházközségek állapotáról készített felméréseknek. Az ország fejlettebb régióihoz képest itt ilyen jellegű összeírás egyáltalán nem történt, vagyis az egyház – hasonlóan a vármegyékhez – alig rendelkezett információkkal a református gyülekezetekről.⁷ Elvileg elképzelhető, hogy bizonyos források elkallódtak, és valójában a vegyesbizottság pontos adatokat kapott a dél-alföldi reformátusokról, de jelenleg a békési református egyházmegye iratai között egyetlen olyan dokumentum sincs, amelyek a vegyesbizottsággal folytatott ügyintézés során keletkeztek volna. Így nem tudjuk megállapítani, mi történt azzal a leirattal sem, amelyet 1721-ben küldött a vegyesbizottság Csanád vármegyének.⁸ Ebben kötelezték a vármegyét, hogy írja össze a területén létező protestáns gyülekezeteket. A szakirodalomból tudjuk, hogy ezt a legtöbb esetben a vármegye egyházi adminisztráció segítségével tette meg, ebben az esetben viszont sem az egyházi, sem a vármegyei, sem a helytartótanácsi iratokban nincs nyoma az összeírás elkészültének.

Ehhez hasonló a hódmezővásárhelyi református egyház esete is, ugyanis Althann Mihály Frigyes váci püspök 1724-ben felvette Csongrád vármegyével a kapcsolatot, amelynek során azt próbálta meg kideríteni, volt-e szabad vallásgyakorlatuk a vásárhelyi kálvinistáknak. Mind a vármegye, mind az egyházmegye képtelen volt ebben hathatósan közreműködni, a vegyesbizottság közvetlenül a lelkésszel és a mezőváros elöljáróival tartotta a kapcsolatot.⁹

Mivel ez a terület szinte teljesen lakatlanná vált, és a bizottság alig néhány évvel a pozsareváci béke után kezdte meg munkáját, nem meglepő, hogy a Dél-Alföld

fehér foltnak számított. Ráadásul a Dél-Alföldön a vármegyék is éppen csak újjászerveződtek, működésükben még igen sok hiányosságot lehetett tapasztalni.

A második *carolina resolútió*t követően viszont pontosabb adataink van a Dél-Alföldön működő református anyaegyházközségekről. A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvében 1734-ben rögzítették az egyházmegyék beosztását. Ezek alapján a békési senioratusban a következő anyaegyházközségek léteztek: Makó, Hódmezővásárhely, Szentés, Algyó, Békés, Gyula, Öcsöd, Békésszentandrás, Gyoma, Köröstarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Gyulavári.¹⁰ Látható, hogy a protokollum a fentebb említettekhez képest jóval több gyülekezetet sorol fel. Nyilvánvalóan ezek már korábban is léteztek, nem 1734-ben alakultak meg, de a háborús állapotok miatt az egyházigazgatás ezen a területen szétesett. A Habsburg egyházpolitika ezek szerint nemcsak korlátozta a protestáns egyházakat, hanem segítette azok megszervezésében is: az állam beavatkozása kellett ahhoz, hogy ismét egyházmegye működjön a Dél-Alföldön. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan szervezte meg magát az esperesség.

Az egyháztörténeti szakirodalom egyetért abban, hogy a 18. században a türelmi rendelet kihirdetéséig a protestáns egyházak igazgatását korlátozták. Többek között megtiltották a zsinatok tartását, az egyházmegyei gyűlések (parciális zsinatok) megszervezését, az egyházközségek vizitálását és a szórványok gondozását. A történeti munkákban elég jól nyomon követhetjük, hogy bizonyos politikai események hatására ezeken a korlátozó intézkedéseken lazítottak, hiszen az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború idején a protestánsok támogatását az uralkodó csak így nyerhette el. Szinte már toposzként végigvonul a szakirodalmon a világiaknak és egyháziaknak az egyházkormányzat megszerzéséért vívott harca is, amelynek sarokpontjait a bodrogkeresztúri konventben és a budai zsinatban látják. 1734-ben Bodrogkeresztúron tartott konventen ismerte föl a református egyház, hogy világi pártfogók támogatására csak akkor számíthat, ha laikusok is érvényesíthetik akaratukat az egyház belső kérdéseiben. Ez viszont a lelkeszi kar rosszallását váltotta ki, amely durva konfliktus formájában 1791-ben a budai zsinaton csúcsosodott ki, ugyanis a tiszántúli egyházkerületben ekkor kettős püspökválasztás történt. A zsinaton a világiak által támogatott püspök szavazati jogát ismerték el, a klerikusok által támogatott püspök legitimitását nem. Az egyházigazgatás történetének szempontjából ez azt jelenti, hogy a 18. században jött létre az egyházkormányzat mindhárom szintjén (gyülekezet, egyházmegye, egyházkerület) a világiak és egyháziak együttműködésén alapuló közös kormányzás.¹¹ A legújabb eredmények szerint a felvilágosodás századában a katolikus egyház durván beavatkozott a református egyház igazgatásába: a Tiszáninneni Református Egyházkerület egyházközségeinek több mint 90%-át érte valamilyen atrocitás a század során, amely azt jelenti,

hogy az egyházkormányzat folyamatos nyomás alatt állt, ellentétben azzal a nézettel, amely azt állította, hogy a csendes ellenreformáció során erőszakos, durva beavatkozások már csak elvétve érték a protestánsokat.¹²

A Körös-Maros Közi Szent Társaság egyházigazgatásának fejlődését azért érdemes elemeznünk, mert a szakirodalom által feltárt folyamatok itt is megjelentek, viszont itt nem csak a tiltás, a világiak beavatkozása és a katolikus elnyomás figyelhető meg, hanem más folyamatok is, amelyek kicsit árnyalják a szakirodalomban lefestett képet. A bevezetőben bemutatott pontatlan információk alapján felmerül a kérdés, egyáltalán tudatában voltak az emberek, hogy egyházmegyei igazgatás alatt álltak? Ha igen, hogyan? Ha nem, miért? Csak ezután vizsgálhatjuk meg, hogyan alakult a klerikusok és a laikusok harca a Dél-Alföldön, és ezt követően fogjuk bemutatni az egyházmegye 1821-re kialakult igazgatási rendszerét.

A Körös-Maros Közi Szent Társaság egy református egyházmegye megnevezése volt, amely a Körösök, a Tisza, és a Maros által határolt területen helyezkedett el Csongrád, Csanád, Békés és Arad vármegyékben. A 17. században a következő egyházközségekből állt: Békés mezőváros, Dánfok, Csatár, Gerla, Ölyvöd, Vesze, Vésztő, Csaba, Öcsöd, Gyoma, Szentmárton, Szentandrás, Királyság, Kígyós, Halásztelek, Földeák, Battonya, Doboz, Kamut, Tarcsa, Berény, Bélmegyer, Makó mezőváros, Makóvásárhely mezőváros, Szentés, Bod, Mindszent.¹³ Az egyházmegyét Debreceni Ember Pál makói esperességként említi, de több névvariációt is ismeri: békési, körösmarasközi, alsóföldi, alsóvidéki.¹⁴ Annak ellenére, hogy 1734 után az egyházmegyét hivatalosan „Békési Seniorátusként”¹⁵ hívták, 1791-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes még mindig olyan pecsétnyomót használt, amelynek felirata szerint ő a „Körös Maros közi Sz(ent) Társaság” vezetője volt. Sőt! A pecsét még a dualizmus idején is használatban volt.¹⁶

Mint láttuk, 1734-ig senki sem tudta felmérni, pontosan milyen gyülekezetekből állt az egyházmegye. Ennek ellenére 1728-tól kezdve már a lelkészek ordinálásánál rendszeresen megjelenik a „tractus Békésiensis” kifejezés, de az egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvében csak 1771-től kezdték el használni ezt a megnevezést.¹⁷ Az önmegnevezés használata viszont még nem elég ahhoz, hogy az egyházmegyébe tartozó gyülekezetek el is ismerjék annak fennhatóságát és létezését.

A 17/18. század fordulóján pusztult el az egykor több mint 60 egyházközséget számláló Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye. Megmaradt egyházközségeiből néhányat a békési egyházmegyéhez csatoltak.¹⁸ A 18. század első harmadában viszont még egyáltalán nem volt biztos, hogy a Dél-Alföldön sikerül ujjaszervezni a Körös-Maros közi vagy más néven békési egyházmegyét. Annak ellenére, hogy nincs olyan forrásunk, amely arról számolna be, hogy az egyházmegye elpusztult és ismét meg kell szervezni, a történeti folyamatok ismeretében ez egyértelműnek tekinthető.

Megítélésem szerint az esperesség írásos dokumentumainak hiányossága is ezt igazolja: a traktus jegyzőkönyvét 1696-ban nyitották, de folyamatos bejegyzések csak 1712-től vannak benne. A körrendeleteket tartalmazó jegyzőkönyvet is csak 1742-től kezdve vezették folyamatosan. A háborús időszak nem tette lehetővé az egyházkormányzást.¹⁹

Ezek szerint egy bizonytalan helyzetű egyházmegyéhez kerültek egy megszűnt egyházmegye gyülekezetei. Ez egész biztosan identitásválságot okozott. Ezt igazolja az, hogy az egyházkerület jegyzőkönyvében 1734-ben megállapított határok nem estek egybe a valós határokkal. Az egyházkerület és a *második carolina resolutio* alapján a békési egyházmegyéhez tartozott Makó, Hódmezővásárhely, Szentés, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Békésszentandrás, Gyoma, Köröstarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Gyulavári.²⁰ A valóságban viszont ennél több gyülekezete volt az esperességnek, mert az ordinációs listákból megállapítható, hogy Gella, Feketegyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok és Borossebes is a traktus igazgatása alá tartozott.²¹

Jól tudjuk, hogy a református egyház nem gyakorolhatta az egyházlátogatást, mert azt mindkét *carolina resolutio* megtiltotta a számukra. Helyettük a területileg illetékes katolikus püspök ellenőrizte a református gyülekezeteket. Ezt mind a váci, mind a váradi, mind a csanádi püspök meg is tette. A 18. század során többször is meglátogatták a reformátusokat a Körös-Maros vidékén.²² Valószínűleg 1714-ben és 1743-ban történt valamilyen református vizitáció is, de nem tudunk arról, hogy ez valóban azt jelentette, hogy az esperes személyesen meglátogatta a gyülekezeteket. A vizitáció megtörténteire egyedül az utal, hogy a traktus jegyzőkönyvében 1714-ben és 1743-ban rögzítették az egyes gyülekezetekben szolgáló lelkészek díjleveleit. Mivel a vizitáció során ezeket rendszeresen ellenőrizni szokták, feltételezhető, hogy történt valamilyen egyházlátogatás is, de arra is van esély, hogy ezeket az adatokat körlevél formájában kérte be az esperes a gyülekezetektől.²³

Véleményünk szerint rendszeres esperesi ellenőrzés a békési egyházmegyében 1781 előtt nem történt. Az alább bemutatandó példa azt fogja illusztrálni, hogy a kálvinista egyházigazgatás a 18. század közepén nem működött hatékonyan, ugyanis mind a katolikus, mind a református egyházi vezetés előtt a 18. század harmadik harmadáig rejtve maradt a vadászi templom esete. A meglepőbb ebben az, hogy a katolikus egyház vezetői sem tudtak a templom katolikus jellegű díszítéséről.

1769-ben a vadászi lelképásztor leromboltatta a templomban található szobrot, amelyet a források Moloch bálványként említenek. Első pillanatra a helyzet egyszerűnek tűnik, mert a kálvinista templomokban nem szokás a katolikus templombelsőkre jellemző díszítés, ezért nem csoda, hogy az újonnan megválasztott lelkész azt eltávolíttatta. Mégsem egyértelmű a helyzet, mert nem világos, hogy a reformáció kezdete óta eltel kétszáz év alatt miért nem zavart az addig senkit. Még a katolikusok sem figyeltek fel rá, pedig 1733-ban a csanádi püspök tudott arról, hogy korábban Vadászon katolikus templom volt.²⁴ Ráadásul nincs is arra vonatkozó hiteles adatunk,

hogy valóban 1769-ben történt meg a szoborrombolás, ugyanis a „Moloch Bálvány” első említése csak 1832-ből származik. Az egyházközség anyakönyvébe ekkor írták be azt a visszaemlékezést, amely a Vadásztól nem messze található Ágya lelkipásztortól származik. Dávidházi János a 19. század második évtizedétől kezdve szolgált Ágyán,²⁵ és ő volt az, aki egy 91 éves, feltételezhetően vadász lakostól – Albert Mihálytól – hallott arról, hogy 1769-ben Szilágyi János lelkész leromboltatta a szobrot. A szobor létezésére és rombolására tehát egyetlen bizonyítékunk egy idős ember visszaemlékezése.²⁶

1832-ben a helyi lakosok előtt is ismert volt, hogy Vadászon nem csak egy szobor volt a templomban, mert az „vak ablakokkal, faragott és festett képekkel”²⁷ volt tele. Tehát a középkori eredetű templomot a 18. században még gazdag belső díszítés (ülőkülkék, szobrok, freskók) jellemezte, amelyből ma csak a keresztrefeszítés-kép látható.

Vadászon 1769-ben kezdték el az egyházközség krónikáját írni. A szöveg három nagyobb egységből áll: az első részt 1769-ben Szilágyi János helybeli prédikátor vetette papírra. Ezt a szöveget kisebb-nagyobb megszakításokkal Szilágyi vadász szolgálatának végéig, 1797-ig folyamatosan vezette. A 19. század elején hosszabb ideig senki sem folytatta az egyháztörténeti feljegyzéseket, majd 1823-ban újabb bejegyzések születtek. Végül, 1832-ben az új lelkipásztor ismét elkezdte a krónikát írni. 1843-ban a vadász anyakönyvet felhasználva készült egy újabb kéziratos gyülekezettörténet, de ez nem a vadász egyházközség tulajdonában volt, hanem a nagyszalontai gyülekezetében. A Moloch bálvány említése az 1832-es szövegben található meg először, amelyet később az 1843-as változat is megismétel.²⁸ Kérdés, miért nincs nyoma a legelső bejegyzésben, hiszen a szöveg tanúsága szerint a szobor lerombolója, és a krónika első írója ugyan az a személy volt. Ráadásul az első részben kimondottan sokat foglalkoznak a templom leírásával, mert Szilágyi elmeséli az 1713-as átépítést, majd az 1768-ban véghez vitt felújítást is, de soha egyetlen egy szóval sem említi, hogy a templombelsőben katolikus díszítés lett volna. Sőt arról sem szól, hogy a Moloch szobrot eltávolíttatta volna. Helyette viszont részletesen leírja, milyen átkot helyeztek el a torony új gombjában azok ellen, akik a templom lerombolására törnének.²⁹

A művészettörténeti kutatások bebizonyították, hogy a templomban található freskót valószínűleg tudatosan hanyagul festették le, mert az alig sérült, és a festés alatt is jól kivehető volt körvonala.³⁰ Ez azt jelenti, hogy a református vadász lakosok ragaszkodtak a katolikus templombelsőhöz, és 1769-es képpusztítást csak ímmel-ámmal vitték véghez. Így viszont már érthető, miért nincs említés az egyházi krónikában a rombolásról: a lelkész tartott a gyülekezet megtorlásától. Sőt a vadász kálvinisták évtizedekig el tudták titkolni a református és katolikus egyházvezetés elől a katolikus templombelső, amit csak úgy tudták elérni, hogy az egyházmegye igazgatása alól kivonták magukat. Ezt nemcsak azért tehették meg, mert a református

esperes számára tilos volt egyházlátogatás szervezni, hanem azért is, mert az esperessel folytatott érintkezéseiket lazán kezelték. Az esperesi iratokban ugyanis nincs annak nyoma, hogy az egyházmegye valaha is felfigyelt volna a katolikus templombelsőre.³¹ Véleményem szerint ez azt jelenti, hogy a vadászi egyházközség évtizedeken nyugodtan élt úgy, hogy nem vett tudomást az egyházmegye fennhatóságáról.

Van viszont arra vonatkozó forrásunk, amely azt bizonyítja, hogy az esperes a *türelmi rendelet* kihirdetése előtt is folyamatosan tartotta a kapcsolatot az egyházmegye gyülekezeteivel, és szükség esetén személyesen is elutazott egy-egy településre a problémák megoldása érdekében. 1780-ban Szőnyi Benjámín arról értesítette Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspököt, hogy több gyülekezetben (Gyomán, Békésen) sikerült a konfliktusokat megoldaniuk, de Békésszentandrása személyesen kellett elutaznia, mert az ifjabb Rudnyánszky gróffal csak így tudta a nézeteltéréseket orvosolni.³²

A *türelmi rendelet* kihirdetését követően viszont megváltozott a helyzet. Az egyházmegyét is elérte a világiak és az egyháziak harca, miközben az egyházigazgatást sikerült jobban megszervezni.

A budai zsinat és az 1791. év 26. törvény a református egyházban ismét előtérbe helyezte a laikusok és a klerikusok közötti viszályt. A világi és az egyházi személyek közötti konfliktus lényege az volt, hogy az egyházkormányzat minden lépcsőfokán a világiak azzal az igénnyel léptek fel, hogy befolyásolják az egyház döntéseit. Ez igazából egy természetes igény volt, a református hitelvek kezdettől fogva hangsúlyozták a közös egyházi és világi kormányzás fontosságát.³³ Korábban már említettük, hogy 1791-ben a tiszántúli egyházkerületben kettős püspökválasztás történt, mert az egyházkormányzatba a lelkészi kar jelentős többsége nem akarta bevonni a világiakat. Sinai Miklós püspök a presbiteri kormányzás korlátozása mellett, Hunyadi Ferenc püspök a világiak szerepének erősítése mellett állt ki.

A békési egyházmegyében is megfigyelhető volt a megosztottság. Tudjuk, hogy Sinait kizárták a zsinatról és a superintendensi tisztségről is lemondatták, amellyel a hierarchikusok harca elbukott.³⁴ A békési esperesség követjelentései szerint viszont Szőnyi Benjámín esperes és Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperes ebbe nem törődött bele, és megpróbálták Sinait a zsinati döntéshozó testületbe visszajuttatni.³⁵ Próbálkozásuk kudarcba fulladt, és ezután pár évvel az egyházmegye vezetésében megjelent a világi főgondnok pozíciója.

A református egyház hagyományai alapján az egyházmegye vallási vezetője az esperes, míg a világi vezetőnek az egyházmegyei főgondnokot (coadiutor curator) tekintik.³⁶ Főgondnok működéséről 1793-tól vannak adataink, bár létezésére utaló megjegyzést ismerünk 1771-ből is.³⁷ Folyamatos működéséről viszont csak Sinai bukása utáni időszakból vannak adataink. 1793. június 4-én Domokos Lőrinc Szentmiklósi Sebők Sámuelhez írt levelében magát mint „coadjutor curator”³⁸

nevezte meg, tehát az egyházmegye első főgondnoka Domokos Lőrinc volt, aki Bihar vármegyei református családból származott, Domokos Lajos debreceni főbíró fia volt. 1785-ben Bihar vármegye aljegyzője lett, 1787-ben Békés-Csanád-Csongrád egyesített vármegyéék főjegyzőjének nevezték ki. 1790-től Békés vármegye főjegyzője és táblabírója volt 1803-ig. 1790-ben és 1792-ben Békés vármegye országgyűlési követe. 1803. szeptember 20-án Bihar vármegye főjegyzőjévé választották, ezért a békési világi és egyházi hivatalairól lemondott.³⁹

Az egyházmegye világi élén utóda Saator János lett, aki egyházi tisztségét a vizsgált korszakunk határán (1821) túl is betöltötte. Kisjókai Saator János Csanád vármegye főpénztárosa, táblabírója, alispánja volt, akinek Csanád vármegyében 1822. június 22-én hirdették ki nemességét. Felesége urbanói Benyovszky Franciska volt. A Saator család Komárom megyei református família volt, a komáromi földrengés idején egy imaház építését támogatták. Kisjókai Saator Péter nemességét 1715-ben hirdették ki Komárom vármegyében. Saator János 1778-tól a debreceni kollégiumban tanult, majd 1783-ban gróf Teleki József ugocsai főispán fiainak lett a nevelője. A házitánítóság befejezése után 1787-ben külföldi peregrinációra indult, amelynek során Göttingenben tanult, de beutazta teljes Nyugat-Európát is. Így 1790-ben eljutott Hollandiába és Svájcba. 1791-től 1800-ig ismét a Teleki grófok mellett szolgált nevelőként, ennek köszönhetően eljutott Sziléziába, a Német-Római Birodalom északi városaiba és Angliába is. 1801-ben budai ágenssé választották, amely hivatalt nem sokáig töltötte be, mert 1803-ban Csanád vármegyébe költözött, ahol a vármegye főpénztárosa lett, és megválasztották a békési egyházmegye főgondnokává is.⁴⁰ 1835-ben, Saator halálakor perbe fogták a családot, mert az elhunyt főpénztárost hűtlen kezeléssel vádolták meg, ugyanis jelentős összeg hiányzott a vármegyei kasszából. Az ítélet szerint az adósságot Návay Károlyra, Saator vejére terhelték.⁴¹

A békési egyházmegyében a világiak és az egyháziak harca Saator működésének idején csendesedett le, mert a lelkipásztori kar Domokossal egyáltalán nem tudott együttműködni, a konfliktusok állandók voltak. Saatorral viszont nagyon jó kapcsolatot ápoltak az egyházmegye vezetői.⁴² Mindazon túl, hogy Saator személyisége közreműködött ebben, az egyházkormányzat új rendszerének megszilárdulását is láthatjuk, mert ekkora szoktak hozzá a lelkipásztorok, hogy az egyházmegye életében rendszeresen jelen vannak a világiak is. 1822-től kezdve a világi főgondnok mellé világi tanácsbírókat is választottak.⁴³

Az új rendszer befolyással volt az egyházmegye igazgatására is, amelyet 1821-ig követünk nyomon, ugyanis ekkor Péchy Imre egyházkerületi főgondnok javaslatára az egyházmegyéék egyházigazgatási határait átszervezték. 1822-től kezdve új egyházmegyei határok léptek érvénybe, amelynek következtében jelentősen módosult a békési egyházmegyéhez tartozó hitközségek száma és elhelyezkedése.⁴⁴

1781 után a békési egyházmegye területe látványos növekedésnek indult. A traktus azért lett ilyen nagy terjedelmű, mert a 19. század elején egyre több kálvinista település jött létre a Délvidéken, amelyekhez a legközelebbi református egyházmegye a Békési volt, így hozzá volt a legegyszerűbb az új gyülekezeteket csatolni. 1820-ban a következő gyülekezetekből állt: Hódmezővásárhely, Szentes, Makó, Kispereg, Reformátuskovácsháza, Reformátusdombegyház, Battonya, Gyorok, Borossebes, Erdőhegy, Ágya, Vadász, Bélzerind, Nagyzerind, Feketegyarmat, Gyulavári, Gyula, Doboz, Békés, Vésztő, Mezőberény, Köröstarcsa, Gyoma, Békésszentandrás, Öcsöd, Rittberg, Magyarittele, Liebling, Debeljácsa, Békéssámson, Pankota.⁴⁵ A nagy földrajzi távolságok megnehezítették az egyházmegye kormányzását, amelyet leginkább a vizitációs jegyzőkönyvek és az egyházmegyei gyűlések résztvevőinek névsora mutat. A Bánátban található településeken (Rittberg, Liebling, Debeljácsa, Franzfeld, Magyarittele) az esperes soha sem jelent meg személyesen, hanem a vizitációt valamelyik Temes vármegyei szolgabíró és egy gyülekezeti lelkész, esetleg assessor végezte el.⁴⁶ Ehhez hasonlóan egyházmegyei gyűléseket sosem tartottak a Bánátban, és az ott élő lelkészek alig-alig jelentek meg személyesen az egyházmegye vezetése előtt. Ráadásul Debeljácsa katonai határőrvidéken volt található, ahol a katonai igazgatás gyakran egyházi ügyekbe is beleszólt.⁴⁷

Tudjuk, hogy a hazai református egyház története során az esperesi hivatal ügynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált.⁴⁸ 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell készíteni, és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.⁴⁹ Az 1791. évi budai zsinat 9. kánonja szintén előírta a jegyzőkönyvek vezetését, és külön felhívta az esperesek figyelmét arra, hogy az egyházmegyei levéltárban irattári rendet kell kialakítaniuk.⁵⁰ Az esperesek évente kötelesek voltak az egyházkerület számára írásos beszámolót készíteni az egyházmegyében törtétekről, de ezek elkészítését gyakran szabotálták.⁵¹ Szintén a budai zsinat kánonjaiban szerepelt, hogy az egyházmegyék kötelesek az egyházkerület utasításait végrehajtani, amely azt jelentette, hogy a superintendenstől, főjegyzőtől vagy a főgondnoktól rendszeresen kaptak körrendeleteket.⁵² A vezetői feladatok megkövetelték egyéb írásos dokumentumok készítését is, így például az esperes körleveleket intézett a lelkészekhez, a napi ügyekről ügynevezett esperesi naplót vezetett, a gyülekezetek vezetői leveleztek az esperessel, a vitás ügyekről beadványokat, jelentéseket, panaszokat készítettek.⁵³

A Békési Református Egyházmegye levéltárát a 19. század végén Szeremley Sámuel rendezte, de az általa kialakított levéltári rend mára felborult, mert a Tiszántúli

Egyházkerület Levéltárának fondrendszerébe olvasztották be.⁵⁴ Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy 1821 előtt az egyházmegye esperesei semmilyen irattári rendet nem alakítottak ki, egyedül a jegyzőkönyvekben szereplő ügyeket számozták, de a hozzájuk tartozó iratokat nem látták el irattári jelzettel. Az irattári rend hiányát mutatja az is, hogy 1812-ben sikertelenül próbálkoztak meg a dokumentumok rendezésével.⁵⁵

Adataink alapján csak 1787 után kezdték el rendszeresen vezetni az egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyveit és az egyházlátogatások protokollumait, az esperesi naplónak viszont csak töredékei maradtak fenn 1798-ból és az 1816 és 1822 közötti időszakból.⁵⁶ A források tanúsága szerint az egyházlátogatások során vizsgálták meg a gyülekezetekben előforduló panaszokat, és az egyházmegyei gyűlés tárgyalta azokat, ha nem sikerült helyben elintézni őket.⁵⁷ A vizitáció során készült beadványok, panaszok többnyire elkallódtak, mára már csak a jegyzőkönyvi bejegyzések tudósítanak a nézeteltérésekről. A vizitáció nem csak az ellenőrzést szolgálta, hanem lehetőséget biztosított aktuális egyházigazgatási kérdések tisztázására is. Szentmiklósi Sebők Sámuel 1787-ben kelt körlevelében az egyházlátogatás rendjéről értesítette a békési egyházmegye gyülekezeteit. Levelében nem csak arra hívta fel a lelkipásztorok figyelmét, hogy az egyházlátogatás közeledtével minden egyházközségi számadást le kell zárni, hanem aktuális problémaként a keresztelési stóla uralkodói megszüntetéséből adódó gondokat is meg kívánta beszélni a vizitáció során a gyülekezetek vezetőivel.⁵⁸ Az egyházlátogatások alatt az esperes a gyülekezetek vagyoni állapotát is felmérte. 1809-ben a tiszántúli egyházkerületben ezeket a vagyoni összeírásokat összesítették, mert az 1791. évi 26. törvény 12. pontja arra kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét.⁵⁹ Mindezen forrástípusokon kívül körlevelek és az esperes által külön kezelt iratok maradtak fenn.⁶⁰ A körlevelek az egyházkerület, a helytartótanács és a vármegyék szerveitől kerültek ki, míg az esperes által kezelt iratok között igen heterogén iratokat találunk: lelkészek elleni panaszokat, feljelentéseket, esperesi körleveleket, gyülekezeti tagok vétkei összefoglaló jelentéseket stb.

1787-től kezdve láthatóan javult az egyházmegye iratkezelése: ekkor nyitották meg a traktus második jegyzőkönyvét, amely az elsőhöz képest sokkal részletesebb, és formailag is megfelel a jegyzőkönyvi előírásoknak. 1787 után a békési egyházmegye kétféle döntéshozó testülettel is rendelkezett, amelyet a korabeli források „partialis gyűlésnek” és „közönséges gyűlésnek” hívtak. Ez utóbbit gyakran „Tiszteletes Prédikátori Társaságként” is említették. A két testület között a jelenlévők számában és titulussában volt különbség, mert a parciális gyűlésen az esperes, a főgondnok és a tanácsbírák (assessorok) voltak jelen, míg a közönséges gyűlésen az összes gyülekezet lelkipásztorai és világi vezetői is. Mai fogalmaink szerint a parciális gyűlés az egyházmegyei tanácsnak, míg a közönséges gyűlés az egyházmegyei közgyűlésnek

felel meg. Mind az egyházmegyei tanács, mind az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes és a gondnok volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a gondnok szavazata döntött.⁶¹ Így a 18. század végén az egyházmegyének már két vezető testülete is volt, ellentétben a század elejével, amikor még csak parciális zsinatokat tartottak.

A békési egyházmegyében 1787 után általában évente egyszer hívták össze a közgyűlést, és egyszer az egyházmegyei tanácsot. Az ülések közti időben az esperes intézte a napi ügyeket. Az egyházlátogatást rendszeresen gyakorolták, amelynek alkalmával lehetőség nyílt egyházkormányzati ügyek elintézésére is. 1734 és 1821 között az esperesi tisztséget folyamatosan betöltötték, míg a világi gondnok rendszeres működéséről – ahogy fentebb említettük – 1793-tól kezdve vannak adataink. A tanácsbírók száma általában 5-7 fő között mozgott.⁶² Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az egyházmegye igazgatási rendszere az egyházlátogatáson, az egyházmegyei tanácson és az egyházmegyei közgyűlésen keresztül zajlott.

Feltűnő viszont, hogy a hatékonyabb írásbeliség nem közvetlenül a türelmi rendelet életbe lépésével indult, hanem csak 1786 és 1787 fordulóján: ekkortól kezdve modernizálódott a közgyűlési jegyzőkönyv, és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is ettől az évtől kezdve jelentek meg.⁶³ Véleményünk szerint ez az egyházmegye vezetője körül kialakult botránnyal magyarázható. 1787-ben Hódmezővásárhelyen Szőnyi Benjámint ellen komoly támadások indultak, amelynek a következménye az lett, hogy 1787 után Szőnyi olyan esperesként vezette az egyházmegyét, akinek nem volt parókiája. Ezzel párhuzamosan Szentmiklósi Sebők Sámuel a leesperessé választották, így az egyházmegye napi ügyeit már nem Szőnyi, hanem 1787-től kezdve Szentmiklósi vezette. Tudjuk, hogy Szőnyi a vásárhelyi atyafiakkal folytatott háborúskodása során néhány iratot nem volt hajlandó a mezőváros elöljáróinak kiadni.⁶⁴ Semmilyen bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy ennek során az egyházmegye iratait is visszatartotta, mégis elképzelhető, hogy Szőnyi leváltása és az egyházmegyei írásbeliség átalakulása között összefüggés van. Az egyházmegye működése szempontjából a két legfontosabb ügyviteli irattípus pontosan akkor alakult át jelentős mértékben, amikor Szőnyi a jegyzőkönyvek vezetését Szentmiklósi bízta. Talán az új alesperes nem fért hozzá a korábbi iratokhoz, ezért új protokollumot nyitott? Egyértelműen nem tudjuk megválaszolni, de elképzelhető, hogy így történt.

Összefoglalva, a következőket állapíthatjuk meg: a Körös-Maros Közi Szent Társaság igazgatása a 18. század első felében még csak kialakulóban volt, sem az állam, sem az egyház nem volt tisztában annak pontos határaival, és az egyházmegye fennhatóságát sem ismerte el minden gyülekezet. Komolyabb fejlődés 1781 után mutatható ki, amikor az esperesség területével párhuzamosan megszilárdult az egyházmegye írásbelisége. Az írott források szerint 1787-től kezdve rögzítették rendszeresen a vizitációk jegyzőkönyveit, és az egyházmegyei gyűlések, valamint az esperesi naplók (egyéb esperesi iratok is) a 18/19. század fordulójára váltak bevett iratkezelési formává.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a Nemzeti Kutatási, és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ¹ Molnár Ambrus: *A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése*. Theológiai Szemle, 38. (1995) 5. 269–274. (a továbbiakban: Molnár 1995.)
- ² Csáji Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729*. Egyháztörténet, (1958) 39. (a továbbiakban: Csáji 1958.)
- ³ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Debrecen, 1908. II. köt. 115. (a továbbiakban: Barcsa 1908.); Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Békéscsaba–Szeged, 1992. 97. (a továbbiakban: Kis 1992.); Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. 1. köt. Debrecen, 1939. 30–50.
- ⁴ Csáji 1958. 41., 57.
- ⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BML) IV.A.1.a.2. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Nemesi közgyűlési jegyzőkönyv, 1723–1727. Közgyűlési határozat, 1725. szeptember 25.
- ⁶ Ladányi Sándor: *Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság*. Református Egyház, (1971). 200–204.; Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*. Budapest, 1997. 54–55. Vö. még: Ladányi Sándor: *Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében*. Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 3. (1972). 91–118.
- ⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL) N 97. Lad. AAA. Fasc. I. 2. nr. 70. fol. 222r. Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány 1720–1722. Kimutatás a protestáns gyülekezetekről, 1721. június 5. MNL-OLN 97. Fasc. D Lad. AAA. nr. 76. Berkes András váci vikárius tiltakozása a tiszatúri, az aszódi és hódmezővásárhelyi templomfoglalások ügyében. MNL-OLN 97. Fasc. E Lad. AAA nr. 86. Berkes András beadványa Aszód, Nagythur, és Hódmezővásárhely protestánsainak ügyében.
- ⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltár (a továbbiakban: MNL-CsML-ML) Csanád Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1658–1786. Közgyűlési iratok 1717–1729 (1–12) nr. 4. L B Artikuláris helyek összeírására vonatkozó leirat, Bécs, 1721. augusztus.
- ⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltár (a továbbiakban: MNL-CsML-SzL) Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1723–1726. IV.A.1.b.1. Fasc. I. nr. 11. és fasc. I. nr. 9. Althann Mihály levele Csongrád vármegyének, 1724. április 3. és Hódmezővásárhely válasza Althann Mihálynak, 1725. június 11.; Szeremlei Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története*. 1. köt. Hódmezővásárhely, 1927. 126–127. (a továbbiakban: Szeremlei 1927.)
- ¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 3. kötet 1736–1759, 15–39. Több évi huzavona után 1735-ben Békés vármegye is pontosan összeírta a területén létező protestáns egyházközségeket. Vö.: Haan Lajos: *Regesták. Békés vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből 1715–1795. eszt.* A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, 11. (1884–1885). 131–132.; Ecsedy Gábor: *Gyulának polgári és egyházi állapota a régibb s újabb időkben*. Tudományos Gyűjtemény, 11. (1832). 31–32.
- ¹¹ Barcsa 1908. 42–113.; Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest, 1949. 177–211.
- ¹² Dienes Dénes: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi Rendeletig*. Sárospatak. 338–392.
- ¹³ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009. 459.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ Kis 1992. 69.; TtREL I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. 3. kötet 1736–1759. 15–39.
- ¹⁶ TtREL I.29.c.12. Békés-bánáti református egyházmegye iratai. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905. Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889. A Békési egyházmegye Békésszentandráson 1791. július 13-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata.
- ¹⁷ Kis 1992. 69.
- ¹⁸ Rác Károly: *A zarándi egyházmegye története*. Arad, 1880.
- ¹⁹ TtREL I.29.a.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809. (a továbbiakban: TtREL I.29.a.1.) I.29.f.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768. 1828-ban Kis Bálint is ugyanezeket a forrásokat találta meg, tehát nagy eséllyel kijelenthetjük, nem volt más protokolluma az egyházmegyének 1712 előtt. Vö. Kis 1992.104.

- ²⁰ TtREL I.1.a.3. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek 3. kötet 1736–1759. 15–39.
- ²¹ TtREL I.29.a.1.
- ²² Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*. Budapest, 2004.; Kovács József: *Visitatio canonica a gyulai plébánián (1715–1993)*. Szeged, 2011. 210., 216.; Temesvári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára. Csanádi püspökség iratai. Conscriptio ecclesiarum et parochiarum Romano-Catholicarum Diocesis Csanadiensis in cottu Aradiensis 1778.
- ²³ TtREL. I.29.a.1. Vö.: Kis 1992. 97.
- ²⁴ Sprenger Mária – Wallon Emma (sajtó alá rend.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733–1779. Művészettörténeti adatok*. Budapest, 1971. 81. Vadász később a váradai püspök fennhatósága alá került. Vö.: Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. 3. köt. Egyházak*. Nagyvárad, 1884. 477–478. (a továbbiakban: Bunyitay 1884.)
- ²⁵ Barcsa 1908. 191.
- ²⁶ Román Nemzeti Levéltár Arad Megyei Levéltára (a továbbiakban: AML) fond nr. 2077. Vadászai házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r. Vö.: Bunyitay 1884. 477–478.
- ²⁷ AML fond nr. 2077. Vadászai házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r.
- ²⁸ Román Nemzeti Levéltár Nagyvárad Megyei Levéltár. Szalontai Református Egyházközség iratai fond 43. 145. dosar 24. Vadászai egyházközség története in: Szalontai egyházmegye története. Köszönöm Emődi András segítségét, aki felhívta a figyelmem erre a forrásra.
- ²⁹ AML fond nr. 2077. Vadászai házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 55r.
- ³⁰ Emődi Tamás – Lángi József: *A vadászai templom és Keresztrefeszítés-képe*. In: Kollár Tibor (szerk.): *Építészeti a középkori Délmagyarországon*. Budapest, 2010. 807.
- ³¹ TtREL I.29.a.1.; TtREL I.29.i.209. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségek. Elszakított egyházközségek 1788–1880.; TtREL I.8.e.7. Levéltári segédletek. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvi iratok jegyzéke (I.1.b) 1743–1792.; TtREL I.8.e.11. Levéltári segédletek. Püspöki Hivatal iratainak időrendi mutatója (I.1.c) 1708–1841.
- ³² TtREL I.1.b.15.269. nr. 1. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1953. Szőnyi Benjámint levele Piskárkosi Szilágyi Sámuel püspöknek, Hódmezővásárhely, 1780. március 18.
- ³³ Fekete Csaba: *A református egyház a türelmi rendelet után*. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? Debrecen, 1996. (Csokonai könyvtár. 8.) 102–119; Kósa László: Kereszténység és magyar népi kultúra*. In: Kósa László: *Tartozni valahová*. Kolozsvár, 2009. 53–54.
- ³⁴ Révész Imre: *Sinai Miklós és kora*. Budapest, 1959. 178–211. (a továbbiakban: Révész 1959.)
- ³⁵ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Szőnyi Benjámint és Szentmiklósi Sebők Sámuel beszámolója a budai zsinatról és az egyházmegye utasítása követői számára, 1791.09.23. és 1791.09.26. Kuthi Ádám öcsödi lelkész levele a békési egyházmegye budai zsinaton lévő követőihez, 1791.09.25.
- ³⁶ Molnár 1995. 269–274.; Révész 1959. 178–211.
- ³⁷ Kis 1992. 112.
- ³⁸ TtREL I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884; Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883. Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuelnek, Gyula, 1793, június 4.
- ³⁹ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula, 2009. 263. Kis Bálint szerint Domokos csak 1794-ben lett főgondnok. Vö.: Kis 1992. 112.
- ⁴⁰ Kis 1992. 113–115.; Barna János – Sümeghy Dezső: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Budapest, 1998. 171–172.
- ⁴¹ Gilicz János: *A földéadai Návay család története*. Debrecen, 2006. 101–102.
- ⁴² Kis 1992. 112–118.
- ⁴³ Kis 1992. 119.
- ⁴⁴ Kis 1992. 79–81.
- ⁴⁵ Kis 1992. 79–81.
- ⁴⁶ Barcsa 1908. 122. Például Kis Bálint szentesi lelkész assessori rangban vizitálta a bánati gyülekezeteket 1816-ban. TtREL I.29.c.15. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Debelliátsról, Rittbergről M. Itteberől Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 816. T. assessor Kis Bálint úr által
- ⁴⁷ Barcsa 1908. 84.
- ⁴⁸ Molnár 1995. 269–274.
- ⁴⁹ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen, 1964. 68. (a továbbiakban: Tóth 1964.)

- ⁵⁰ Révész Kálmán: *Az 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok*. Sárospataki Füzetek, (1860) 4. 58–62. (a továbbiakban: Révész 1860.)
- ⁵¹ Barcsa 1908. 122.
- ⁵² Révész 1860. 58–62.
- ⁵³ Molnár 1989. 328–333.
- ⁵⁴ Szabadi István igazgató úr szóbeli közlése.
- ⁵⁵ Kis Bálint szerint Kuthi Ádám esperessége alatt (1798–1808) kezdték el az egyházmegyei gyűlések és az egyházlátogatások jegyzőkönyveit vezetni. Kis 1992. 241. 1812. május 25-én a Hódmezővásárhelyen tartott egyházmegyei közgyűlésen megállapították, hogy a levéltár rendkívül rendezetlen, és ezért Kis András esperesre és Nagy Ferencre bízta annak rendezését, de ez nem történt meg. Kis 1992. 157. 1818-ban szintén sikertelenül próbálkoztak meg az irattári rend kialakításával. TtREL I.29.c.16. nr. 58. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvi kivonata, 1818. október 3–5.
- ⁵⁶ TtREL I.29.a.2. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. (a továbbiakban: TtREL I.29.a.2.); TtREL I.29.h.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.; TtREL I.29.o.1. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperesi napló 1816–1862.; TtREL I.29.c.14. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884. Alesperesi napló 1787.
- ⁵⁷ Például Domokos Lőrinc főgondnok 1800. május 27-én írásban beadott egy előterjesztést az egyházmegye közgyűlése számára, de maga az irat elkallódott, csak annyit tudunk róla, hogy azt felolvasták a gyűlésben. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés, Gyula, 1800. május 27.
- ⁵⁸ TtREL I.29.c.25. Békés-Bánáti egyházmegyei iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Esperesi körlevelek 1787–1880. Szentmiklósi Sebők Sámuel körlevele a vizitáció megkezdéséről, Szentés, 1787. 09. 23.
- ⁵⁹ Szabadi István (szerk.): *„Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Közztetek...” A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék Vagyonösszeírási Jegyzőkönyvei 1809*. Debrecen, 2016. V–VI. 1–31.
- ⁶⁰ TtREL I.29.f. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878.; TtREL I.29.c. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok.
- ⁶¹ Tóth 1964. 4–5.; Barcsa 1908. 47.; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*. Budapest, 1948. 80.; TtREL I.29.a.2.
- ⁶² TtREL I.29.a.1. és I.29.a.2.
- ⁶³ Az egyházlátogatási jegyzőkönyv 1786-tal kezdődik, de nincs annak nyoma, hogy Szőnyi készítette volna el a jegyzőkönyv tisztázott változatát, mert a jegyzőkönyvek nincsenek aláírva. Ehhez hasonlóan az 1787-tel kezdődő közgyűlési jegyzőkönyvben sem találunk olyan bejegyzést, amely azt mutatná, hogy maga Szőnyi készítette azt. Azokon a részekken, ahol az 1780-as években megnevezik a bejegyzés készítőjét, általában Kuthi Ádám egyházmegyei jegyző nevével találkozunk. TtREL I.29.a.2. és I.29.h.1.
- ⁶⁴ Szeremlei 1927. 221., 223.; Szeremley Samu: *Szőnyi Bniámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*. Budapest, 1890. 136., 146.